

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij psihologije

Katarina Jozić

**ODNOS SAMOPOŠTOVANJA, EMPATIJE I NASILJA PREKO
INTERNETA**

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Daniela Šincek

Sumentor: Ivana Duvnjak, asistentica

Osijek, 2016.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

Diplomski studij psihologije

Katarina Jozić

**ODNOS SAMOPOŠTOVANJA, EMPATIJE I NASILJA PREKO
INTERNETA**

Diplomski rad

Područje društvenih znanosti, polje psihologija, grana socijalna psihologija

Mentor: doc. dr. sc. Daniela Šincek

Sumentor: Ivana Duvnjak, asistentica

Osijek, 2016.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1 Nasilje preko interneta.....	1
1.2 Oblici nasilja preko interneta.....	2
1.3 Prevalencija nasilja preko interneta	3
1.4 Dobne i spolne razlike u nasilju preko interneta	4
1.5 Empatija, samopoštovanje i nasilje preko interneta.....	5
2. Cilj, problem i hipoteze	8
2.1. Cilj.....	8
2.2. Problemi	8
2.3. Hipoteze.....	8
3. Metoda	9
3.1 Sudionici.....	9
3.2 Instrumenti	10
3.3 Postupak.....	11
4. Rezultati.....	12
4.1 Deskriptivna statistika	12
4.2 Povezanost dobi, empatije i samopoštovanja s činjenjem i doživljavanjem nasilja preko interneta.....	13
4.3 Razlike u empatiji i samopoštovanju kod različitih skupina sudionika (žrtve, nasilnici, žrtve/nasilnici, neuključeni u nasilje).....	14
4.4 Dobne i spolne razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta	15
4.5 Prediktori činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta.....	16
5. Rasprava	20
6. Ograničenja, implikacije i prijedlozi za buduća istraživanja.....	25
7. Zaključak	27
8. Literatura	29

Odnos samopoštovanja, empatije i nasilja preko interneta

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati povezanost i razlike u dobi, spolu, empatiji i samopoštovanju s obzirom na činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta. U istraživanju je sudjelovalo 218 sudionika (111 djevojaka i 107 mladića) šestih i osmih razreda osnovnih škola te drugih i četvrtih razreda srednjih škola. Rezultati pokazuju da postoji značajna pozitivna povezanost između dobi i činjenja nasilja, pri čemu stariji učenici češće čine nasilje. Nije pronađena povezanost između dobi i doživljavanja nasilja. Također, utvrđeno je da učenici s nižom razinom empatije češće čine nasilje, dok učenici s nižim razinama samopoštovanja češće doživljavaju nasilje preko interneta. Dobivene razlike u dobi i spolu s obzirom na nasilje preko interneta ukazuju na to da muški sudionici čine više nasilja u odnosu na ženske sudionike, dok učenici srednjih škola čine i doživljavaju više nasilja u odnosu na učenike osnovnih škola. Nije pronađena razlika u doživljavanju nasilja s obzirom na spol. Također, nije utvrđena razlika između različitih skupina sudionika (nasilnici, žrtve, nasilnici/žrtve, neuključeni) u empatiji, dok žrtve/nasilnici imaju niže razine samopoštovanja u odnosu na neuključene sudionike. U sklopu istraživanja provedene su dvije regresijske analize kojima se utvrdilo da su prediktori doživljavanja nasilja preko interneta učestalost činjenja nasilja te samopoštovanje. Prediktori činjenja nasilja preko interneta su empatija i doživljavanje nasilja. Učestalost činjenja nasilja najznačajniji je prediktor učestalosti doživljavanja nasilja preko interneta i obrnuto. Ovi podaci mogu doprinijeti boljem razumijevanju te osmišljavanju programa prevencije nasilja preko interneta.

Ključne riječi: činjenje nasilja preko interneta, doživljavanje nasilja preko interneta, empatija, samopoštovanje

Relationship between self-esteem, empathy and cyberbullying

The aim of this study was to examine relations and differences in age, gender, empathy and self-esteem considering perpetration and experiencing of cyberbullying. The sample consisted of 218 students (111 girls and 107 boys) in sixth and eighth grades of elementary school and second and fourth year of high school. The results revealed significant positive correlation between age and committing cyberbullying. This means that boys are more involved in committing cyberbullying. No significant correlation was found between gender and experiencing cyberbullying. Furthermore, the results show that students with lower level of empathy were more often perpetrators of cyberbullying, whereas students with low self-esteem reported higher exposure to that type of bullying. Obtained differences in age and gender considering cyberbullying indicate that male participants as well as high school students are more involved in committing cyberbullying compared to female participants and elementary school students. No difference in experiencing cyberbullying with regard to age and gender has been found. Also, no difference in empathy between different groups of partakers (bullies, victims, bullies/victims, uninvolved) was established, wherein bullies/victims showed lower self-esteem than uninvolved group. Two regression analysis were conducted. Frequency of committing cyberbullying and self-esteem were found to be significant predictors of experiencing cyberbullying. On the other hand, frequency of experiencing cyberbullying were found to be significant predictors of committing cyberbullying. Frequency of perpetrating of cyberbullying is the most significant predictor of experiencing cyberbullying and vice versa. These data are important in order to draw the attention and to contribute for better understanding of cyberbullying and forming and prevention programs.

Key words: cyberbullying, cybervictimization, empathy, self-esteem

1. Uvod

1.1 Nasilje preko interneta

Suvremeni svijet obilježio je nagli razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije. Gotovo je postalo nezamislivo živjeti bez interneta, računala i pametnih telefona. U prilog navedenom govore brojna istraživanja provedena s ciljem ispitivanja učestalosti korištenja interneta među mladima. Tako primjerice istraživanje provedeno u Americi, navodi da 97% mladih u SAD-a koristi internet (Tokunaga, 2010), a i u drugim razvijenim zemljama prema podacima novijih studija (Cenameri, 2013), 93-97% djece ima pristup internetu, a više od polovine ga koristi svaki dan. Popularnost i dostupnost interneta je u stalnom porastu pa tako O'Neill i Dinh (2014) navode da 63% mladih pristupa internetu nekoliko puta na dan, a najkorišteniji uređaji za pristup su pametni telefon, laptop i tablet. Odrastanje i obrazovanje u digitalnom vremenu ima brojne prednosti, kao što su brža i lakša dostupnost informacijama, izjednačavanje obrazovnih mogućnosti, veća mogućnost povezivanja među vršnjacima, razvoj informatičkih znanja i vještina (Tokunaga, 2010). Iako uz sve navedeno moderna tehnologija uvelike olakšava funkcioniranje u suvremenom svijetu, ona sa sobom donosi i neke rizike i izazove s kojima se suočavamo. Naime, osjećaj anonimnosti te visoka dostupnost interneta putem računala i pametnih telefona često mogu dovesti do niza opasnosti kojima su osobito podložna djeca i adolescenti, a neki od njih uključuju izlaganje seksualnim ili nasilnim sadržajima, direktnu komunikaciju s osobom koja traži neprimjerene odnose, izloženost uznemirujućim, neprijateljskim ili nepristojnim porukama, pretjeranu izoliranost djeteta koja proizlazi iz prečestog i dugotrajnog korištenja osobnog računala, odnosno interneta (Buljan-Flander, Karlović i Ćosić, 2004). S obzirom na prikazanu učestalost upotrebe interneta te rizike koje sa sobom nosi, sve je češće nasilje koje se odvija putem modernih oblika komunikacije. Takav oblik nasilja naziva se nasiljem preko interneta (elektroničko nasilje, cyberbullying, online nasilje, digitalno nasilje). Iako postoje brojne definicije, nasilje preko interneta se najčešće definira kao ponavljano, namjerno neprijateljsko i nasilno ponašanje, koje provode pojedinci ili skupine, demonstrirajući svoju moć, korištenjem različitih elektroničkih uređaja (tableti, pametni telefoni, računala) s ciljem da žrtvama, koje se ne mogu same obraniti, nanesu bol, povredu ili štetu (Beran i Li, 2007; Smith i sur., 2008; Tokunaga, 2010). Pri definiranju ovog fenomena ističu se temeljna obilježja koja uključuju namjeru povređivanja, ponavljanje napada te neravnotežu moći, što su ujedno i zajednička obilježja tradicionalnog nasilja. Mnogi su se istraživači stoga, definirajući nasilje preko interneta, bavili i pitanjem razlikovanja tradicionalnog nasilja („licem u lice“) i nasilja preko interneta.

Neki autori navode da među ovim vrstama nasilja nema jasnih i vidljivih razlika (Li, 2007) te da je nasilje preko interneta samo elektronički oblik tradicionalnog. Ipak u novije vrijeme prevladava mišljenje da je nasilje preko interneta po svojoj prirodi kvalitativno različit fenomen (Kowalski i Limber, 2012). Jedno od specifičnih obilježja nasilja preko interneta u odnosu na tradicionalno je ponavljanje nasilja koje u virtualnom svijetu ima novu konotaciju, jer se jedna uvreda može gotovo beskonačno puta ponavljati i imati negativne posljedice za žrtvu (Slonje, Smith i Friesen, 2013). Tako primjerice, kad god osoba otvori Facebook profil, blog, različite druge mrežne stranice na kojima je izložena napadima ili se nalaze neprimjerene, izmijenjene fotografije, opetovano doživljava niz negativnih emocija. Nadalje, nasilje se često umnožava i multiplicira, budući da osim počinitelja sudjeluje i veći broj osoba koje nadodaju vlastite komentare ili šire tuđe fotografije. Također i razlika u moći, kao važan element u definiciji klasičnih oblika nasilja, u virtualnom svijetu dobiva novo značenje. Fizička i socijalna moć, važne odrednice nasilja među vršnjacima u stvarnom svijetu, u virtualnom postaju potpuno irelevantne, a moć se uglavnom temelji na vještini i spretnosti korištenja digitalnih uređaja te anonimnosti (Slonje i sur., 2013). Upravo se anonimnost smatra najznačajnijim čimbenikom dezinhibijskog efekta, koji počiniteljima daje osjećaj lažne hrabrosti, nepobjedivosti i neograničene moći da se ponašaju suprotno moralnim i društvenim normama (Bilić, 2014). Komunikacija preko različitih elektroničkih uređaja također onemogućava vizualnu povratnu informaciju o reakcijama žrtve, što može doprinositi smanjenoj empatiji i osjećaju odgovornosti (Kowalski, Giumetti, Schroeder, i Lattanner, 2014). Percepcija nejednake moći očituje se i u tome što se žrtve često ne mogu obraniti, budući da mogu biti izložene nasilju bilo kada te često nemaju informacije o počinitelju i opravdano osjećaju snažnu moć počinitelja nad njihovim životima. Stoga se može zaključiti, da iako postoje preklapanja između ove dvije vrste nasilja, određene specifičnosti nasilja na internetu mogu imati drugačiji utjecaj na motivaciju činjenja takvog oblika nasilja, ali i posljedica koje se mogu javiti.

1.2 Oblici nasilja preko interneta

Konceptualizacija nasilja preko interneta složena je i zbog činjenice da nasilje preko interneta može imati različite oblike i javljati se putem različitih medija kao što su sobe za razgovor (engl. *chat room*), računalne igrice koje se igraju preko interneta, društvene mreže (Facebook, Twitter, Instagram), instant poruke, elektronička pošta, tekstualne poruke. O tome na kojem mediju će biti najzastupljenije nasilje ovisi o vremenu samog provođenja istraživanja, odnosno popularnosti metode među odabranim uzorkom u specifičnom vremenu (Kowalski i sur., 2014). Tako primjerice Kowalski i Limber (2007) ističu kako su instant poruke (66.6%) najčešći medij

putem koje se odvija nasilje preko interneta, dok novija istraživanja ukazuju na veću učestalost nasilja na društvenim mrežama te preko tekstualnih poruka (Smith, 2015).

Nadalje, neovisno o vrsti medija koji se koristi, Willard (2007) navodi sedam oblika nasilja preko interneta: 1) *iskazivanje ljutnje*: slanje ljutih, uvredljivih i vulgarnih poruka pojedincu ili skupini, 2) *uznemiravanje preko interneta*: ponavljano slanje uvredljivih poruka nekoj osobi, 3) *uhodjenje preko interneta*: uznemiravanje preko interneta koje doprinosi šteti ili zastrašivanju pojedinca, 4) *ponižavanje*: slanje štetnih, neistinitih ili okrutnih izjava o osobi drugim osobama i stavljanje takvog materijala na internet, 5) *maskiranje*: pretvaranje da je osoba netko drugi te slanje ili objavljivanje sadržaja pod identitetom druge osobe koji narušavaju njen ugled, 6) *otkrivanje informacija*: slanje ili objavljivanje sadržaja koji sadrži osjetljive, privatne ili neugodne informacije o osobi, uključujući prosljeđivanje privatnih poruka i slika, 7) *isključivanje*: namjerno izdvajanje nekoga iz grupe preko interneta.

Također, postoji podjela na direktno i indirektno nasilje preko interneta (Vandebosch i Cleemput, 2009). Dok indirektno nasilje uključuje otkrivanje povjerljivih informacija, pretvaranje, širenje tračeva putem mobilnog telefona, elektroničke pošte ili razgovora (*chat-a*), direktno nasilje uključuje nasilje nad vlasništvom, neverbalno nasilje (npr. slanje prijetećih ili sramotnih slika), verbalno nasilje (npr. korištenje interneta ili mobilnog telefona kako bi se uvrijedilo ili prijetilo osobi) te socijalno nasilje, koje se primjerice odnosi na isključivanje nekoga iz grupe. Neka istraživanja (Lacey 2007; prema Cetin, Yaman i Peker, 2011) ukazuju da su najčešći oblici nasilja među adolescentima poruke u obliku zadirkivanja, širenja glasina i ponižavanja. Slični rezultati dobiveni su na uzorku vinkovačkih srednjoškolaca (Đuraković, Šincek, i Tomašić Humer, 2014), gdje je najveći broj sudionika sudjelovao u nasilju koje uključuje ogovaranje i ruganje preko interneta.

1.3 Prevalencija nasilja preko interneta

Teško je odrediti raste li ili je ista stopa prevalencije nasilja preko interneta što je velikim djelom posljedica različitih operacionalizacija i pristupa proučavanja ovom fenomenu (Kowalski i sur., 2014). Tako primjerice Olweus (2012) navodi podatke da 5-6% učenika u dobi od 8 do 19 godina doživljava nasilje, dok Hinduja i Patchin (2012) izvještavaju o značajno većem postotku nasilja, gdje oko 29% učenika doživljava nasilje, a 11% učenika čini nasilje preko interneta. Li (2006) u svom nalazu ističe kako je jedan od tri adolescenta žrtva nasilja preko interneta, jedan od pet činio je nasilja preko interneta te je polovica njih ili doživjela ili čula za neki incident nasilja preko interneta. Kada ih se pitalo tko su bili počinitelji nasilja preko interneta, autor je došao do

podataka da je 25.6% sudionika bilo žrtva takvog nasilja od strane školskih kolega, 12.8% sudionika od vršnjaka izvan škole, dok je njih čak 46.6% doživjelo nasilje preko interneta od strane nepoznatih osoba. Smith (2015) objašnjava ove razlike faktorima kao što su različito određivanje učestalosti nasilja, na temelju kojeg se definiraju žrtve i počinitelji (jednom ili dva puta počinjeno/doživljeno nasilje). Nadalje, različiti su vremenski okviri unutar kojih se ispituje učestalost nasilja. Primjerice, ponekad je to definirano u kraćim vremenskim okvirima (prošli mjesec, u posljednja dva mjeseca), ali i u dužim (godinu dana, tijekom života). Također, razlike postoje i zbog kriterija koji se uključuju u definiranje nasilja preko interneta (uključuje li se ili ne kriterij nejednakosti moći), obilježja uzorka, dobi ispitanika. U meta analizi (Kowalski i sur., 2014) ističe se kako su različiti podaci dobiveni o učestalosti nasilja posljedica navedenih varijabli te se navodi da se ona kreće između 10 i 40%. Nadalje, Smith (2015) ističe kako povećana stopa prevalencije može biti posljedica uzimanja manje strožeg kriterija (jednom ili dva puta) za definiranje osobe kao žrtve ili počinitelja, dužeg vremenskog okvira (tijekom života) te nedovoljno jasno definiranog nasilja na internetu. Analizirajući navedeno, može se zaključiti kako je jedan od metodoloških nedostataka pri proučavanju ovog fenomena različita operacionalizacija konstrukta s obzirom na intenzitet i učestalost činjenja i doživljavanja nasilja.

Istraživanja nasilja preko interneta na hrvatskoj populaciji započela je Udruga Hrabri telefon 2004. godine. Rezultati istraživanja pokazali su da je 27% djece bilo izloženo porukama seksualnog sadržaja, 28% djece u razgovorima preko interneta je bilo izloženo pitanjima o intimnim detaljima u vezi seksa, samozadovoljavanju, intimnim dijelovima tijela i odjeće te je 8% djece navelo da im je bio upućen poziv za sastanak ili seksualni poziv. Nadalje, u istom istraživanju (Hrabri telefon, 2004) utvrđeno je da je 7% djece i mladih zloupotrijebilo nečije ime i objavilo tuđe privatne informacije na internetu, 5% sudionika je objavilo tuđu sliku ili film s ciljem izrugivanja, 7% sudionika lažno se predstavljalo i govorilo ružne stvari u ime druge osobe te je 8% djece i mladih nekome na mobitel slalo uznemirujuće i prijeteće poruke. Na području Slavonije u istraživanju nasilja preko interneta utvrđeno je da 24.9% vinkovačkih srednjoškolaca doživljava nasilje preko interneta, dok 27.7% učenika čini nasilje (Đuraković, 2012).

1.4 Dobne i spolne razlike u nasilju preko interneta

Teško je odrediti kada točno započinje nasilje preko interneta, no veliki se broj autora slaže da dostiže vrhunac u vrijeme adolescencije, a javlja se u svim dobnim skupinama (Tokunaga, 2010). Istraživanja odnosa dobi i nasilja preko interneta ukazuju na nekonzistentne rezultate.

Naime, neka istraživanja nisu potvrdila povezanost između dobi, nasilja preko interneta i viktimizacije (Beran i Li, 2007; Juvonen i Gross, 2008; Smith i sur., 2008), dok drugi ukazuju na

postojanje povezanosti među navedenim varijablama (Kowalski i Limber, 2007). Meta-analizom različitih studija, Tokunaga (2010) zaključuje da je najveća incidencija nasilja preko interneta i viktimizacije upravo u sedmom i osmom razredu osnovne škole, dakle od 13. do 15. godine. Nadalje, istraživanja o spolnim i rodnim razlikama također su dala proturječne nalaze. Dok dio studija pokazuje da spol nije statistički značajan prediktor viktimizacije (Beran, i Li, 2007; Juvonen i Gross, 2008; Williams i Guerra, 2007), drugi tvrde suprotno (Kowalski i Limber, 2007). Analizirajući veći broj radova koji su se bavili nasiljem preko interneta, Tokunaga (2010) zaključuje da su djevojčice i dječaci podjednako zastupljeni kao žrtve i počinitelji. Bauman (2013) u svojim nalazima ističe da među djevojkama i mladićima nema razlike u sudjelovanju u nasilju preko interneta, već u korištenju različitih strategija. Naime, djevojke su sklonije nasilju preko interneta koje uključuje slanje poruka u sobama za razgovor, dok su mladići skloniji prijetnjama preko interneta ili kreiranju internetskih stranica s neprihvatljivim sadržajima. Ipak, neka istraživanja su pokazala da su djevojke sklonije činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta (Hinduja i Patchin, 2008; Raskauskas i Stoltz, 2007), dok su Smith i suradnici (2008) pronašli da djevojke češće nego mladići doživljavaju nasilje preko interneta.

1.5 Empatija, samopoštovanje i nasilje preko interneta

U području proučavanja nasilja preko interneta nastojalo se ispitati kakve utjecaje imaju neki psihološki i situacijski korelati kao što su, empatija, samopoštovanje, stavovi prema nasilju, uloga morala, samokontrola, broj sati provedenih na internetu, dostupnost interneta, uključenost u tradicionalno nasilje te brojni drugi (Brewer i Kerslake, 2015). U ovom istraživanju nastojat će se detaljnije ispitati uloga empatije i samopoštovanja u objašnjenju nasilja preko interneta.

Kao temeljna emocionalna sposobnost, **empatija** se određuje kao multidimenzionalan konstrukt koji uključuje mogućnost identificiranja tuđih emocionalnih stanja (kognitivna dimenzija) te doživljavanje i dijeljenje njihovih osjećaja (afektivna dimenzija), a omogućava socijalne interakcije i utječe na različite oblike ponašanja (Ang i Goh, 2010; Lazuras, Barkoukis, Ourda i Tosrbatzoudis, 2013). U skladu s definicijom, istraživanja su pokazala da postoji pozitivna povezanost između empatije i prosocijalnog ponašanja te negativna povezanost između empatije i agresivnog ponašanja (Ang i Goh, 2010). Nadalje, u ispitivanjima spolnih razlika pokazano je da djevojčice imaju značajno više razine na obje dimenzije empatije, kao i na ukupnom rezultatu, no razlike su puno manje kada se radi o kognitivnoj dimenziji. Kao što je već ranije spomenuto, osjećaj anonimnosti na internetu često doprinosi tome da se osobe ponašaju nesukladno onome u stvarnome svijetu. Također, izostanak povratnih, vizualnih informacija od strane žrtve smanjuje osjećaj odgovornosti pa se u skladu s tim smanjuje mogućnost empatiziranja sa žrtvom (Brewer i

Kerslake, 2015). Komunikacija preko interneta uz uvjete anonimnosti također potiče korisnike na dezinhibirana ponašanja, smanjuje se socijalna svijest te dolazi do poteškoća u samokontroli ponašanja (Casas, del Rey i Ortega-Ruiz, 2013). S obzirom na navedena obilježja interneta te ponašanja koja se posljedično mogu javiti, mnogi istraživači pretpostavili su da će nasilnici preko interneta imati niže razine empatije u odnosu na tradicionalno nasilje te da će niže razine empatije predviđati nasilno ponašanje preko interneta (Steffgen, König, Pfetsch i Melzer, 2011).

Pregledom istraživanja kod tradicionalnog nasilja jasno se ističe negativna povezanost empatije i činjenja nasilja, dok se kod nasilja preko interneta taj odnos tek ispituje te nije u potpunosti jasan. Naime, neki autori (Ang i Goh, 2010; Casas, del Rey i Ortega-Ruiz, 2013; Steffgen, König, Pfetsch i Melzer, 2011) navode da mladići i djevojke u adolescenciji s nižim razinama afektivne i kognitivne empatije izvještavaju o češćem sudjelovanju u nasilnim aktivnostima u virtualnom svijetu. Manji broj istraživanja bavio se odnosom empatije i doživljavanja nasilja preko interneta pa tako pojedini radovi izvještavaju o većoj razini empatiji kod žrtava u odnosu na počinitelje (Kokkinos, Antoniadou i Markos, 2014; Brewer i Kerslake, 2015), dok Schultze-Krumbholz i Scheithauer (2009) navode da adolescenti koji doživljavaju i čine nasilje imaju niže razine empatije u odnosu na one koji nisu uključeni u takve oblike ponašanja. Steffgen i suradnici (2011) su ispitivali ulogu empatije u nasilju preko interneta na velikom uzorku (N= 2070) adolescenta i utvrdili da su nasilnici preko interneta manje empatični u odnosu na one koji se tako ne ponašaju. U istraživanju Lazurasa i suradnika (2013) navodi se da je niža razina empatije faktor rizika za počinjenje nasilja preko interneta, no isto tako moguće je da tehnologija smanjuje osjetljivost pojedinca (Ang i Goh, 2010). Nekonzistentni rezultati često su posljedica metodoloških nedostataka kao što su korištenje različitih mjera empatije i nejednaki uzorci (Steffgen, König, Pfetsch i Melzer, 2011).

Nadalje, uz empatiju su utvrđeni i različiti rezultati dobiveni istraživanjem odnosa samopoštovanja i nasilja preko interneta (Brewer i Kerslake, 2015). Naime, adolescencija je vrijeme u kojem mladi postaju svjesniji sebe i svojih mogućnosti te vrijeme u kojem se javljaju promjene u psihološkom funkcioniranju. Kao centralni aspekt psihološkog funkcioniranja tijekom adolescencije često se navodi upravo samopoštovanje. **Samopoštovanje** se definira kao svijest o vlastitoj vrijednosti, evaluativni stav koji ljudi imaju o samom sebi (Harter, 1999; prema Kapetanović, 2008). Ono je dakle rezultat formiranja pojma o sebi, odnosno vrednovanje ili evaluacija sebe na pozitivan ili na negativan način. Odnosi se na ono što osoba vjeruje o sebi, odnosno na njezin način viđenja sebe. S obzirom da je poznato kako vjerovanja pojedinca o samom sebi utječu na njegove odluke i akcije u životu, ne čudi da je samopoštovanje vrlo bitno za

subjektivni doživljaj uspješnosti u različitim područjima, kao i zadovoljstvo ljudi općenito. Spoznaja koju ljudi imaju o sebi pomaže im da objasne svoja sadašnja i prošla ponašanja te da predvide neka buduća ponašanja. Pozitivno viđenje sebe tako obično vodi ka konstruktivnom i socijalno poželjnom ponašanju, dok negativno može dovesti do devijantnog i socijalno neadekvatnog ponašanja (Marsh i sur., 1984; prema Lacković-Grgin, 1994). Osobe s nižim razinama samopoštovanja često imaju poteškoće u rješavanju problema te u skladu s tim imaju slabije razvijene strategije suočavanja. Ove poteškoće objašnjavanju se negativnom samopercepcijom, gdje osobe s nižim razinama samopoštovanja, osjećaju veći strah od neuspjeha pri suočavanju s problemima te podcjenjuju vlastite sposobnosti za rješavanje problema (Patchin i Hinduja, 2010). U istraživanjima je stoga često ispitivan odnos samopoštovanja i tradicionalnog nasilja, koji nije u potpunosti jasno određen (Patchin i Hinduja, 2010). Primjerice, dok neki istraživači govore o nižoj razini samopoštovanja kod počinitelja nasilja (Patchin i Hinduja, 2010), drugi pak ističu više razine samopoštovanja kod takvih osoba (Salmivalli, Kaukiainen, Kaistaniemi i Lagerspetz, 1999). Odnos samopoštovanja i doživljavanja nasilja nešto je jasnije određen te se ističe niža razina samopoštovanja kod onih adolescenata koji doživljavaju nasilje (Kowalski i Limber, 2012). Nadalje, kako je već rečeno, razvoj samopoštovanja osobito je važan u razdoblju adolescencije. U tom razdoblju mladi pokušavaju izgraditi identitet i često su skloni tražiti odobravanja drugih, pribjegavati situacijama u kojima će biti pozitivno vrednovani, a izbjegavati situacije u kojima je moguća negativna evaluacija. Budući da se veći dio komunikacije mladih odvija preko interneta, ne čudi da su novija istraživanja usmjerena na istraživanje razine samopoštovanja kod mladih koji su izloženi nasilju preko interneta. Rezultati su pokazali da postoji niža razina samopoštovanja kod žrtava (Cenat i sur., 2014; Brewer i Kerslake, 2015), dok Kowalski i Limber (2012) govore o nižoj razini samopoštovanja i kod počinitelja i kod žrtava nasilja preko interneta u odnosu na one koji nisu uključeni u nasilje. Također istraživanja povezanosti samopoštovanja i vršnjačkog nasilja preko interneta pokazuju kako je izloženost vršnjačkom nasilju preko interneta značajan prediktor niskog samopoštovanja (Cenat i sur., 2014). Yang i suradnici (2013) su dobili da žrtve vršnjačkog nasilja preko interneta, kao i djeca koja su istovremeno i počinitelji i žrtve, imaju niže samopoštovanje u usporedbi s onima koji nisu uključeni u nasilje. Slične rezultate su dobili i Patchin i Hinduja (2010) gdje su žrtve i počinitelji vršnjačkog nasilja preko interneta postizali niže rezultate na mjeri globalnog samopoštovanja od onih koji nisu uključeni u nasilje. Moguće je da počinitelji nasilja imaju niže razine samopoštovanja te ih to potiče na nasilje kako bi imali pozitivniju sliku o sebi, dok nisko samopoštovanje kod žrtava onemogućava asertivno ponašanje i nošenje s nasiljem preko interneta (Patchin i Hinduja, 2010).

Zaključno, pregledom i analizom prikazanih rezultata ostaje nejasan utjecaj empatije i samopoštovanja na fenomen nasilja preko interneta. Stoga će se u ovome radu ispitati detaljnije njihov utjecaj kako bi se doprinijelo boljem razumijevanju ovog fenomena te osmišljavanju preventivskih programa.

2. Cilj, problem i hipoteze

2.1. Cilj

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati povezanost i razlike u dobi, spolu, empatiji i samopoštovanju s obzirom na činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta.

2.2. Problemi

1. Ispitati postoji li povezanost između dobi, empatije, samopoštovanja i nasilja preko interneta.
2. Ispitati razlike u samopoštovanju i empatiji s obzirom na različite skupine (nasilnici, žrtve, žrtve/nasilnici, neuključeni u nasilje).
3. Ispitati dobne i spolne razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta.
4. Ispitati doprinos spola, dobi, samopoštovanja i empatije činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta.

2.3. Hipoteze

H1a: Postoji pozitivna povezanost između dobi i nasilja preko interneta. Učestalost činjenja i doživljavanja nasilja rast će s porastom dobi sudionika. Pretpostavlja se kako porastom dobi, učenici imaju razvijenije informatičke vještine, raste i dostupnost interneta pa će u skladu s tim češće biti izloženi nasilju preko interneta.

H1b: Postoji negativna povezanost između empatije i činjenja nasilja preko interneta te negativna povezanost između samopoštovanja i doživljavanja i činjenja nasilja. Pretpostavlja se kako će oni učenici s nižom razinom empatije, zbog smanjenje sposobnosti doživljavanja i razumijevanja tuđih emocija biti skloniji upuštati se u nasilna ponašanja preko interneta, dok će učenici s nižom razinom samopoštovanja biti izloženiji doživljavanju nasilja i činit će više nasilnih ponašanja.

H1c: Postoji pozitivna povezanost između činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Pretpostavlja se da će oni učenici koji čine nasilje ujedno i doživljavati nasilje preko interneta.

H2a: Postoji razlika u empatiji između različitih uloga u nasilju preko interneta. Sudionici koji čine te čine i doživljavaju nasilje imaju nižu razinu empatije u odnosu na one koji doživljavaju nasilje, kao i one sudionike koji nisu uključeni u nasilje. Pretpostavlja se da će oni učenici koji se češće upuštaju u nasilno ponašanje preko interneta, imati smanjene sposobnosti doživljavanja i

razumijevanja emocija drugih te da će u skladu s tim postizati značajno niže rezultate na skali empatiji u odnosu na ostale skupine.

H2b: Postoji razlika u samopoštovanju između različitih uloga u nasilju preko interneta. Sudionici koji čine, doživljavaju te čine i doživljavaju nasilje imaju i niže samopoštovanje u odnosu na one koji nisu uključeni u nasilje. Pretpostavlja se da će zbog posljedica koje se mogu javiti, oni učenici koji doživljavaju nasilje preko interneta, imati niže samopoštovanje te će u skladu s tim postizati značajno niže rezultate na skali samopoštovanja u odnosu na ostale skupine.

H3a: Postoji razlika u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta između djevojaka i mladića. Mladići će činiti više nasilja u odnosu na djevojke, dok će djevojke više doživljavati nasilje preko interneta. Pretpostavlja se da će mladići zbog socijalizacijskih faktora, veće prihvatljivosti nasilnog ponašanja u društvu biti skloniji činiti nasilje preko interneta u odnosu na djevojke. Nadalje, djevojke će zbog veće vulnerabilnosti više doživljavati nasilje preko interneta u odnosu na mladiće.

H3b: Postoji razlika u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta s obzirom na dob. Učenici srednjih škola činit će i doživljavati više nasilja preko interneta u odnosu na učenike osnovnih škola. Pretpostavlja se da će učenici srednjih škola biti više uključeni u aktivnostima na internetu te time biti više izloženi doživljavanju i činjenju nasilja preko interneta.

H4: Samopoštovanje i empatija, uz kontrolu spola i dobi značajno će doprinijeti objašnjenju varijance činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Pretpostavlja se da će niža razina samopoštovanja i empatije značajno doprinositi varijanci kriterija, gdje će oni učenici koji imaju niže samopoštovanje češće činiti i doživljavati nasilje preko interneta, dok će oni učenici s nižim razinama empatije češće činiti nasilje.

3. Metoda

3.1 Sudionici

Sudionici u istraživanju čine poduzorak sudionika odabranih po slučaju iz većeg istraživanja. U istraživanju je sudjelovalo $N=217$ sudionika (111 sudionika ženskog spola te 106 sudionika muškog spola). Sudionici su bili učenici šestih ($N=56$) i osmih ($N=57$) razreda osnovnih škola te drugih ($N=53$) i četvrtih ($N=51$) razreda srednjih škola na području Republike Hrvatske.

Ukupno je bilo 113 učenika osnovnih škola i 104 učenika srednjih škola. Raspon dobi varirao je u intervalu od 11 do 20 godina te je prosječna dob sudionika iznosila $M=14,71$ ($SD=2,262$).

3.2 Instrumenti

Upitnik sociodemografskih obilježja

Za potrebe istraživanja konstruiran je upitnik sociodemografskih obilježja koji je uključivao pitanja vezana za dob sudionika, spol, razred, školu i mjesto, broj članova obitelji, stupanj obrazovanja roditelja/skrbnika, školski uspjeh i broj pravih prijatelja.

Upitnik o nasilju preko interneta (UNPI; Šincek, Tomašić Humer, Duvnjak i Milić, 2015)

Za potrebe ovog istraživanja osmišljen je upitnik nasilja preko interneta koji se sastoji od subskala Činjenja nasilja preko interneta s ukupno 21 česticom i subskala Doživljavanja nasilja preko interneta s ukupno 22 čestice. Upitnik je formiran po uzoru na Skalu doživljavanja i činjenja nasilja preko interneta autora Cetin i sur. (2011), točnije općenite tvrdnje iz Skale doživljavanja i činjenja nasilja su se nastojale konkretizirati (npr. čestica „Ogovaranje na internetu“ je zamijenjena česticom „Ogovarao/la sam druge na internetu“ u subskali doživljavanja i česticom „Ogovarali su me na internetu“ u subskali činjenja nasilja preko interneta) te su dodane još neke čestice (poput „Htjeli su me isključiti ili su me isključili iz neke grupe na internetu.“ u subskali doživljavanja nasilja preko interneta, odnosno „Isključivao/la sam druge iz grupa na internetu.“ u subskali činjenja nasilja preko interneta. Dodatne čestice su uvrštene kako bi se obuhvatila ponašanja koja su sukladna kategorizaciji nasilja preko interneta (Willard, 2006). Zadatak sudionika bio je na skali od pet stupnjeva (od „nikad“ do „uvijek“) odgovoriti koliko često su to doživljavali tijekom zadnjih godinu dana (za subskalu Doživljavanja nasilja preko interneta“), odnosno koliko često su to činili (za subskalu Činjenja nasilja preko interneta“). Ukupan rezultat na obje subskale formiran je kao aritmetička sredina danih odgovora na pojedinoj subskali. Cronbach alfa koeficijent unutarnje konzistencije pokazao je da su pouzdanosti obje subskale na ovom uzorku vrlo visoke – za doživljeno nasilje 0.92, a za počinjeno 0.91.

Rosenbergova skala samopoštovanja (Rosenberg, 1965)

U svrhu ispitivanja samopoštovanja koristila se Rosenbergova skala samopoštovanja. Skala sadrži deset čestica, pet pozitivnih i pet negativnih. Skala je Likertovog tipa pri čemu sudionici odgovaraju na skali s četiri stupnja procjene, pri čemu jedan označava „uopće se ne slažem“, a četiri „potpuno se slažem“. Ukupan rezultat dobiva se zbrojem procjena svih čestica, s tim da se negativne čestice boduju u obrnutom smjeru. Najmanji mogući rezultat je 10, a najveći

40 te veći rezultat ukazuje na viši stupanj samopoštovanja. Prethodna istraživanja upućuju na unutarnju pouzdanost Cronbach α iznad 0.90. U ovom istraživanju ukupan rezultat formiran je kao aritmetička sredina odgovora sudionika. Na uzroku dobivenom u istraživanju Cronbach alfa koeficijent unutarnje konzistencije ($\alpha=0.80$) pokazao je visoku pouzdanost ove skale.

Upitnik empatije (Ivanović, 2008)

Upitnik empatije konstruiran je za procjenu afektivnog i kognitivnog aspekta empatije djece. Sastoji se od 19 tvrdnji koje se procjenjuju na skali Likertova tipa od 5 stupnjeva. Primjerice neke od kognitivnih čestica su: "Prije nego kritiziram druge pomislim kako bih se ja osjećao u toj situaciji", "Kad me netko naljuti, pokušavam zamisliti zašto je to učinio". Neke od čestica afektivnog aspekta empatije: "Užasno mi je ako nekome moram reći neku lošu vijest" te "Žao mi je životinja pregaženih na cesti". Viši rezultat upućuje na viši stupanj empatije. Ukupan rezultat formiran je kao aritmetička sredina. Koeficijent pouzdanosti Cronbach α na uzorku u ovom istraživanju iznosi $\alpha=0.77$.

3.3 Postupak

Podaci dobiveni u ovom istraživanju dio su nacionalnog istraživanja o korištenju informacijsko-komunikacijskih tehnologija djece i mladih u Republici Hrvatskoj, a kojeg je financirala Europska unija u sklopu projekta "Safer Internet Centre Croatia – Making internet a good and safe place". Sudjelovalo je ukupno 83 osnovnih i srednjih škola iz 22 grada u Republici Hrvatskoj. Škole su birane na način da su se iz svake županije birale škole iz većeg grada (županijskog središta), manjeg grada i manjeg mjesta u svakoj od županija. U gradovima su uključivane osnovne i srednje škole, a u manjim mjestima samo osnovne škole. Cilj istraživanja u sklopu projekta bio je razumjeti prirodu korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT) djece i mladeži Republike Hrvatske, njihove korelate kao i rizike korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT).

Prije provedbe istraživanja ravnateljima škola poslane su zamolbe za odobrenjem sudjelovanja u istraživanju. U istraživanje su bili uključeni učenici četvrtih, šestih i osmih razreda osnovne škole te učenici drugih i četvrtih razreda srednje škole. Kako Etički kodeks istraživanja s djecom (Ajduković i Kolesarić, 2003) nalaže aktivni pristanak roditelja za sudjelovanje u istraživanju djece mlađe od 14 godina, svim roditeljima u odabranim školama poslani su obrasci za informirani pristanak. Dio učenika čiji roditelji su kontaktirani nisu sudjelovali u istraživanju jer nisu dobili pristanak roditelja. Roditelji učenika srednjih škola također su bili informirani o provedbi istraživanja. Nakon odobrenog pristanka, istraživanje se provodilo grupno, za vrijeme

nastave te je uz pristanak roditelja za učenike mlađe od 14 godina, zatražen i pristanak samih učenika. Sudionicima je objašnjena svrha istraživanja te im je naglašeno da je istraživanje anonimno i dobrovoljno te da mogu odustati od sudjelovanja u bilo kojem trenutku. Prije ispunjavanja upitnika učenicima je dana uputa te im je naglašeno da dizanjem ruke, ukoliko bude potrebno mogu zatražiti dodatna pojašnjenja za pojedina pitanja. U procesu prikupljanja podataka sudjelovale su dvije psihologinje te kako bi se osigurao što bolji osjećaj anonimnosti, nitko osim istraživačica nije bio sa sudionicima u učionici. Učenici koji su odbili sudjelovanje u istraživanju te čiji roditelji nisu dali pristanak bili su smješteni u drugoj prostoriji s razrednikom. Nakon popunjavanja upitnika sudionici su dobili promotivne materijale Centra za nestalu i zlostavljaju djecu te kontakt informacije ukoliko se odluče javiti za pomoć.

4. Rezultati

4.1 Deskriptivna statistika

Ukupni rezultati za subskale *Činjenje nasilja preko interneta* i *Doživljavanje nasilja preko interneta, Rosenbergovu skalu samopoštovanja* te *Upitnik empatije* formirani su kao aritmetičke sredine odgovora sudionika. U Tablici 1. prikazani su deskriptivni podaci za korištene subskale koji ukazuju da sudionici u ovom istraživanju na subskalama činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta postižu niže rezultate, odnosno rijetko se ponašaju nasilno te rijetko doživljavaju nasilje preko interneta. Nadalje, na subskalama samopoštovanja i empatije sudionici postižu prosječne rezultate koji tendiraju ka višim.

Za provjeru normalnosti distribucija korišten je Kolmogorov – Smirnovljev test. Kao što se može primijetiti iz Tablice 1., Kolmogorov – Smirnovljev test je pokazao kako distribucija rezultata kod svih varijabli značajno odstupa od normalne ($p < .01$). Vizualnom inspekcijom histograma uočeno je kako su subskale činjenja i doživljavanja nasilja pozitivno asimetrično distribuirani, dok samopoštovanje i empatija u manjoj mjeri odstupaju od normalne distribucije. Uzevši u obzir pretpostavku da se takve distribucije rezultata očekuju i u populaciji, postoji opravdanje za korištenjem parametrijske statistike. Nadalje, Kline (1998) tvrdi da je opravdano primijeniti parametrijske analize na rezultatima koji nisu normalno distribuirani ukoliko je indeks asimetričnosti manji od tri i indeks spljoštenosti manji od deset. Budući da su indeksi asimetričnosti i spljoštenosti rezultata na svim skalama manji od spomenutih vrijednosti, u daljnjim analizama korišteni su parametrijski postupci prilikom obrade dobivenih rezultata.

Tablica 1. Deskriptivni podaci za subskele Činjenje nasilja preko interneta i Doživljavanje nasilja preko interneta, Rosenbergovu skalu samopoštovanja te Upitnik empatije (N=217)

Varijabla	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>K-S</i>
Činjenje nasilja	1.34	0.464	0.23**
Doživljavanje nasilja	1.46	0.540	0.19**
Samopoštovanje	3.08	0.576	0.09**
Empatija	3.64	0.612	0.09**

** $p < .01$

Osim ukupnog rezultata na skalama analizirani su i odgovori po pojedinim česticama. Na subskali doživljavanje nasilja preko interneta najveća frekvencija odgovora bila je na ponašanjima koja uključuju ogovaranje preko interneta (53.8% sudionika barem jednom je doživjelo ovaj oblik nasilja), upotrebu uvredljivih izraza i simbola u razgovoru (43.8%), širenje neistine (41%) te slanje slika i drugih materijala seksualnih sadržaja (35.5%). Nadalje, sudionici su odgovorili kako nikada nisu imali iskustva s ponašanjima koja uključuju dijeljenje videosnimaka bez njihovog dopuštenja (85.7% sudionika nije nikad doživjelo), uređivanje fotografija na uvredljiv način (84.3%) te slanje virusa putem e-maila (84.3%). Na subskali činjenja nasilja preko interneta najveća frekvencija odgovora bila je na česticama koje opisuju ogovaranje preko interneta (62.7% sudionika učinilo je ovo ponašanje barem jednom), ismijavanje tuđih sadržaja (40.1%), nazivanje drugih uznemirujućim nadimcima (34.5%), dok veliki postotak sudionika ističe kako nikada nije koristio internet na štetu drugih (94%), prisiljavao druge na razgovor o seksu na internetu (93.1%) te dijelio fotografije drugih osoba bez njihovog dopuštenja (93.1%).

4.2 Povezanost dobi, empatije i samopoštovanja s činjenjem i doživljavanjem nasilja preko interneta

Prvim problemom nastojalo se odgovoriti na pitanje o povezanosti dobi, empatije i samopoštovanja s činjenjem i doživljavanjem nasilja preko interneta, kao i međusobnoj povezanosti činjenja i doživljavanja nasilja. Kao mjera korelacije korišten je Pearsonov test korelacije, a dobiveni rezultati prikazani su u Tablici 2.

Tablica 2. Koeficijenti korelacije mjerenih varijabli u istraživanju (N = 217).

Varijabla	Dob	Empatija	Samopoštovanje	Činjenje nasilja	Doživljavanje nasilja
Dob	1	.108	-.008	.197**	.092
Empatija		1	.082	-.229**	-.029

Samopoštovanje	1	-.126	-.243**
Činjenje nasilja		1	.638**
Doživljavanje nasilja			1

* $p < .05$, ** $p < .01$

Kao što se može vidjeti iz Tablice 2 utvrđeno je kako postoji slaba, ali značajna negativna povezanost empatije s činjenjem nasilja preko interneta. Također, rezultati istraživanja ukazuju na slabu negativnu povezanost između samopoštovanja i doživljavanja nasilja preko interneta. Nadalje, dob sudionika pozitivno je povezana s činjenjem nasilja preko interneta, dok nije pronađena značajna korelacija dobi i empatije s doživljavanjem nasilja preko interneta. Nije dobivena značajna povezanost samopoštovanja i činjenja nasilja preko interneta te je utvrđeno da postoji značajna i umjerena povezanost između činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta.

4.3 Razlike u empatiji i samopoštovanju kod različitih skupina sudionika (žrtve, nasilnici, žrtve/nasilnici, neuključeni u nasilje)

Kako bi se odgovorilo na drugi problem sudionici su podijeljeni u četiri skupine: žrtve, nasilnici, žrtve/nasilnici, neuključeni u nasilje. Sudionici koji su na barem jednoj od čestica Upitnika o nasilju preko interneta zaokružili odgovore četiri ili pet (dakle neko nasilničko ponašanje im se događa često ili uvijek) klasificirani su kao žrtve. Kao nasilnici su klasificirani sudionici koji su na skali činjenja nasilja zaokružili barem jedan put odgovor četiri ili pet. U kategoriju žrtve/nasilnici su uključeni sudionici koji su na obje skale dali odgovore četiri ili pet, dok je za kategoriju sudionika „neuključeni u nasilje“ karakteristično da niti na jedno pitanje nisu odgovorili sa četiri ili pet. Utvrđeno je da se uzorak sastoji od $n=29$ žrtava (13.4%), $n=19$ nasilnika (8.8%), $n=32$ sudionika u kategoriji žrtva/nasilnik (14.7%) i $n=137$ sudionika koji nisu uključeni u nasilje preko interneta (63.1%).

Tablica 3. Rezultati analiza varijanci za ispitivanje razlika u empatiji i samopoštovanju s obzirom na različite uloge u nasilju preko interneta

Varijabla	Kategorija	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>
Empatija	žrtve	3.76	0.545	2.855*
	nasilnici	3.39	0.619	
	žrtve/nasilnici	3.44	0.613	
	neuključeni	3.69	0.610	
Samopoštovanje	žrtve	3.06	0.638	4.094*
	nasilnici	3.25	0.559	

žrtve/nasilnici	2.78	0.526
neuključeni	3.13	0.556

* $p < .05$

Nakon provedbe analize varijance utvrđeno je kako postoji značajna razlika u empatiji između različitih uloga (žrtva, nasilnik, žrtva/nasilnik, neuključeni u nasilje) u nasilju preko interneta ($F(3,213) = 2.855, p < .05$). Field (2013) navodi da se u slučaju prevelike razlike u uzorcima koristi Hochberg's GT2 post hoc test. Budući da su u ovom istraživanju dosta velike razlike među uzorcima za post hoc analizu korišten je navedeni test. Međutim, unatoč dobivenoj razlici, post hoc analiza nije pokazala da postoje razlike između pojedinih skupina. S obzirom da distribucije rezultata nisu normalne, dodatno je ispitana značajnost razlike neparametrijskim pandamom analize varijance, Kruskal-Wallisovim testom ($H(3) = 7.632, p = 0.054$) te nije dobivena značajna razlika u empatiji između različitih uloga u nasilju preko interneta. Pretpostavlja se da su rezultati posljedica prevelike razlike u broju sudionika pojedine skupine te da su dobivene razlike aritmetičkih sredina različitih uloga, nedovoljno velike da bi se mogle proglasiti statističkim značajnim u višestrukim usporedbama.

Ispitivanjem uloge samopoštovanja utvrđeno je da postoje značajne razlike u samopoštovanju između različitih uloga u nasilju preko interneta ($F(3,211) = 4.094, p < .05$). Hochberg's GT2 post hoc test pokazao je da nasilnici ($M = 3.25, SD = 0.559$) imaju više razine samopoštovanja u odnosu na žrtve/nasilnike ($M = 2.78, SD = 0.526$). Također je utvrđeno da žrtve/nasilnici imaju značajno niže samopoštovanje ($M = 2.78, SD = 0.526$) u odnosu na one sudionike koji nisu uključeni u nasilje ($M = 3.13, SD = 0.556$). Nadalje, nije utvrđeno da se žrtve razlikuju u razini samopoštovanja u odnosu na druge skupine.

4.4 Dobne i spolne razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta

U okviru trećeg problema, nastojalo se ispitati postoje li spolne i dobne razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta. T-testom za nezavisne uzorke utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika u činjenju nasilja preko interneta s obzirom na spol ($t(165.986) = 2.116, p < .05$), pri čemu je uslijed nehomogenosti varijance korišten korigirani t ($F = 13.836, p < .01$). Muški sudionici ($M = 1.41, SD = 0.566$) čine više nasilja u odnosu na ženske sudionike ($M = 1.27, SD = 0.331$). Nije pronađena značajna razlika u doživljavanju nasilja s obzirom na spol ($t(214) = 0.190, p > .05$), što znači da muški i ženski sudionici podjednako doživljavaju nasilje na internetu.

Nadalje, utvrđena je značajna razlika u činjenju nasilja preko interneta s obzirom na dob ($t(171.553) = 3.946, p < .01$). Također nije bio zadovoljen uvjet homogenosti varijance te je

korišten korigirani t ($F=9.04$). Učenici srednjih škola ($M=1.47$, $SD=0.540$) izvještavaju o većem broju nasilnih ponašanja preko interneta nego učenici osnovnih škola ($M=1.22$, $SD=0.342$). Što se tiče doživljavanja nasilja preko interneta pronađena je značajna razlika s obzirom na dob ($t(183.558)= 3.126$, $p<.05$), pri čemu učenici srednjih škola ($M=1.57$, $SD=0.616$) ujedno i više doživljavaju nasilje preko interneta, nego učenici osnovnih škola ($M=1.34$, $SD=0.435$).

4.5 Prediktori činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta

Kako bi se odgovorilo na četvrti problem, provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize u kojima se nastojala provjeriti prediktivnost samopoštovanja i empatije za činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta kao kriterijskih varijabli, uz kontrolu spola i razreda (indikator dobi). Prije provedbe analiza ispitani su uvjeti za regresiju te interkorelacije prediktora s kriterijem koje su prikazane u Tablici 4.

Tablica 4. Interkorelacije mjerenih varijabli

Varijabla	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Činjenje nasilja	1	.638**	-.147*	-.157*	-.126*	-.229**
2. Doživljavanje nasilja		1	-.014	-.157*	-.243**	-.029
3. Spol			1	-.056	-.024	.450**
4. Razred				1	.073	.038
5. Samopoštovanje					1	.082
6. Empatija						1

* $p<.05$, ** $p<.01$

Provjerom modela za kriterij činjenje nasilja preko interneta utvrđeno je da nema multikolinearnosti (VIF vrijednosti kretale su se u rasponu od 1.002 do 1.271, a Tolerance u rasponu od 0.787 do 0.998). Iznos Durbin-Watsonovog testa u ovom modelu je 1.894 te prema tome možemo smatrati kako su reziduali nezavisni. U prvom koraku spol i razred (indikator dobi sudionika) uključeni su kao prediktorske varijable, u drugom koraku simultano su uključene empatija i samopoštovanje, dok je u trećem koraku uključeno doživljavanje nasilja.

Tablica 5. Rezultati hijerarhijske regresijske analize za kriterij činjenje nasilja preko interneta

Model	Varijable	β	R^2	ΔR^2	F
1. korak	Spol	-.154*	.048	.048	5.345*
	Razred	-.165*			

2. korak	Spol	-.075			
	Razred	-.147*	.088	.040	4.589*
	Samopoštovanje	-.103			
	Empatija	-.181*			
3. korak	Spol	-.054			
	Razred	-.056			
	Samopoštovanje	-.046	.459	.371	142.649**
	Empatija	-.188*			
	Doživljavanje nasilja	.635**			

* $p < .05$, ** $p < .01$

Rezultati prvog koraka višestruke regresijske analize pokazuju kako varijable spol i razred značajno doprinose objašnjenju činjenja nasilja preko interneta te objašnjavaju 4.8% varijance kriterija. Muški sudionici kao i oni stariji češće čine nasilje preko interneta.

Rezultati drugog bloka analize pokazuju da samopoštovanje i empatija statistički značajno doprinose nasilju preko interneta s dodatnih 4.0% varijance. Uključenjem samopoštovanja i empatije u drugom bloku spol prestaje biti značajan prediktor te je stoga provedena dodatna regresijska analiza u svrhu provjere medijacijskog odnosa. Baron i Kenny (1986) ističu četiri kriterija koja trebaju biti zadovoljena kako bi se potvrdio medijacijski učinak. Prema prvom kriteriju prediktor mora predviđati kriterij. Nadalje, prediktor treba predviđati medijator. Osim toga, medijator treba predviđati kriterij nakon kontrole prediktora. U slučaju potpune medijacije, uključivanje medijatora treba rezultirati statistički neznačajnim učinkom prije uključenog prediktora, a u slučaju parcijalne medijacije učinak prediktora se nakon uključivanja medijatora smanjuje, ali je još uvijek značajan. Uvidom u interkorelacije varijabli provjereni su navedeni uvjeti te je zasebnom regresijskom analizom ispitan medijacijski učinak empatije za povezanost spola i činjenja nasilja. U prvom bloku prediktora uključen je spol, u drugom empatija dok je kriterij i dalje bio činjenje nasilja preko interneta. Provjerom standardiziranih beta koeficijenata utvrđeno je kako je u prvom bloku analize spol bio značajan i negativan prediktor činjenja nasilja preko interneta ($\beta = -.147$, $p < .05$), dok je u drugom bloku nakon uključivanja empatije prestao biti značajan prediktor ($\beta = -.055$, $p > .05$). Dakle, može se zaključiti da postoji potpuna medijacija, pri čemu je empatija medijator za postojanje korelacije između spola i činjenja nasilja preko interneta. U trećem bloku nakon uključivanja doživljavanja nasilja objašnjeno je dodatnih 37.1% varijance kriterija. Nadalje, uključenjem doživljavanja nasilja preko interneta razred kao indikator dobi

prestaje biti značajan prediktor činjenja nasilja te je nakon provjere uvjeta dodatnom regresijskom analizom ispitan medijacijski učinak doživljavanja nasilja. U prvom bloku regresijske analize uključen je razred, dok je u drugom bloku uključeno doživljavanje nasilja preko interneta. Rezultati su pokazali da je u prvom bloku razred kao indikator dobi negativan i značajan prediktor činjenja nasilja ($\beta = -.157$, $p < .05$), dok je u drugom bloku nakon uključivanja doživljavanja nasilja beta koeficijent razreda postao neznačajan ($\beta = -.058$, $p > .05$) te je time utvrđena potpuna medijacija. Navedeni rezultati impliciraju da dob ostvaruje indirektan doprinos činjenju nasilja putem doživljavanja nasilja preko interneta. Pregledom doprinosa pojedinih varijabli, može se uočiti da empatija statistički značajno doprinosi objašnjenju varijance kriterija, pri čemu oni sudionici koji imaju niže razine empatije čine više nasilja preko interneta. Samopoštovanje se nije pokazalo značajnim prediktorom u objašnjenju varijance kriterija, dok doživljavanje nasilja ($\beta = .64$, $p < .01$) značajno doprinosi kriteriju te predstavlja najbolji prediktor objašnjenju činjenja nasilja preko interneta. Oni sudionici koji čine nasilje ujedno i doživljavaju nasilje. Ukupan doprinos nasilju preko interneta ispitivanih varijabli iznosi 45.9%.

Nadalje, u okviru zadnjeg problema, ispitana je mogućnost predikcije doživljavanja nasilja preko interneta na temelju samopoštovanja i empatije, a uz kontrolu spola i razreda kao indikatora dobi. Provjereni su preduvjeti za regresiju te je utvrđeno da nema multikolinearnosti (VIF vrijednosti kretale su se u rasponu od 1.002 do 1.307, a Tolerance u rasponu od 0.765 do 0.998). Iznos Durbin-Watsonovog testa u ovom modelu je 2.032 te prema tome možemo smatrati kako su reziduali nezavisni.

Tablica 6. Rezultati hijerarhijske regresijske analize za kriterij doživljavanje nasilja preko interneta

Model	Varijable	β	R^2	ΔR^2	F
1. korak	Spol	-.022	.025	.025	2.719
	Razred	-.158*			
2. korak	Spol	-.033	.079	.054	6.145*
	Razred	-.142*			
	Samopoštovanje	-.234*			
	Empatija	.011			
3. korak	Spol	.015	.454	.375	142.649**
	Razred	-.048			
	Samopoštovanje	-.168*			

Empatija	.127*
Činjenje nasilja	.641**

* $p < .05$, ** $p < .05$

Rezultati pokazuju da je modelom ukupno objašnjeno 45.4% varijance kriterija. U prvom bloku uključeni su spol i razred te je objašnjeno 2.5% varijance kriterija, pri čemu se pokazalo da spol nije značajan prediktor doživljavanja nasilja preko interneta. Razred kao indikator dobi pokazao se značajnim negativnim prediktorom doživljavanja nasilja. Točnije, viši razredi, odnosno starija dob omogućuje predviđanje većeg broja doživljenog nasilja preko interneta. Drugim blokom objašnjeno je dodatnih 5.4% varijance kriterija te se samopoštovanje pokazalo značajnim i negativnim prediktorom doživljavanja nasilja preko interneta. Sudionici s nižim razinama samopoštovanja doživljavaju više nasilja preko interneta. Empatija se nije pokazala kao značajan prediktor u objašnjenju varijance kriterija. U trećem bloku nakon uključanja činjenja nasilja objašnjeno je dodatnih 37.5% varijance kriterija. Činjenje nasilja pokazalo se značajnim i najboljim prediktorom doživljavanja nasilja ($\beta = .64, p < .01$). Uključenjem činjenja nasilja u trećem bloku empatija je postala slab, ali ipak značajan prediktor doživljavanja nasilja, dok se beta ponder samopoštovanja smanjio. S obzirom na navedenu značajnost empatije kao prediktora za kriterij doživljavanja nasilja provjereni su uvjeti za supresiju. Provjerom interkorelacija varijabli utvrđeno je da su uvjeti zadovoljeni te je dodatnom regresijskom analizom ispitano supresijski učinak. U prvom bloku uključena je empatija, u drugom činjenje nasilja dok je kriterij bio doživljavanje nasilja preko interneta. Rezultati su pokazali da u prvom bloku empatija nije bila značajan prediktor doživljavanja nasilja ($\beta = -.029, p > .05$) dok uključenjem činjenja nasilja postaje značajan prediktor ($\beta = .124, p < .05$). Dakle, može se zaključiti da empatija ima supresorski efekt, odnosno doprinosi objašnjenju varijance kriterija zbog povezanosti s činjenjem nasilja. Nadalje, s obzirom na smanjenje beta pondera samopoštovanja ispitani su uvjeti za medijaciju. Pregledom interkorelacija utvrđeno je da su uvjeti zadovoljeni te je dodatnom analizom ispitano medijacijski učinak činjenja nasilja. U prvom bloku uključena je varijabla samopoštovanja, dok je u drugom bloku uključeno činjenje nasilja. Rezultati su pokazali da je samopoštovanje u prvom bloku značajan i negativan prediktor doživljavanja nasilja ($\beta = -.243, p < .01$), dok se uključenjem činjenja nasilja beta ponder samopoštovanja smanjuje, ali i dalje ostaje značajan prediktor u objašnjenju varijance kriterija ($\beta = -.165, p < .01$). S obzirom na navedeno može se zaključiti da je činjenje nasilja parcijalni medijator u odnosu samopoštovanja i doživljavanja nasilja, odnosno samopoštovanje unutar ovog modela ispitivanih varijabli ostvaruje direktan doprinos u predviđanju doživljavanja nasilja, ali i indirektan putem činjenja nasilja.

5. Rasprava

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati povezanost i razlike u dobi, spolu, empatiji i samopoštovanju s obzirom na činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta. Prije provjere hipoteza analizirana je učestalost odgovora na pojedinim česticama subskala činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Prema dobivenim podacima najčešći oblik doživljenog nasilja preko interneta jest ogovaranje, upotreba uvredljivih izraza i simbola te širenje neistine. Rezultati su u skladu s prethodnim istraživanjima (Đuraković, 2012; Patchin i Hinduja, 2006; Wade i Beran, 2011) koji su pokazali kako je ogovaranje najčešći oblik i doživljenog i počinjenog nasilja preko interneta. Nadalje, veliki broj sudionika nije doživio oblike nasilja kao što su uređivanje fotografija na uvredljiv način te slanje virusa putem e-maila. Također, rezultati su u skladu s prethodnim istraživanjem (Antolović, 2013) u kojima se manja učestalost ovih ponašanja objašnjava potrebom za većim računalnim znanjima i sposobnostima.

Analizom povezanosti između dobi, empatije i samopoštovanja s činjenjem i doživljavanjem nasilja preko interneta nastojalo se odgovoriti na prvi problem ovog istraživanja. Dobiveni podaci ukazuju na nisku, ali značajnu, pozitivnu povezanost dobi i činjenja nasilja preko interneta, dok nije pronađena značajna povezanost dobi i doživljavanja nasilja preko interneta, stoga je hipoteza H1a djelomično potvrđena. Značajna, pozitivna povezanost dobi i činjenja nasilja u skladu je s prethodnim istraživanjima (Kowalski i Limber, 2007). Ybarra i Mitchell (2004) govore o porastu uključivanja u nasilje preko interneta kod starijih učenika te da je najveća prevalencija kod osoba između 15 i 17 godina. Ovi rezultati u skladu su s dobivenim u istraživanju, budući da su učenici srednjih škola koji imaju veću prevalenciju nasilja preko interneta bili dobi, između 15 i 18 godina. Moguća objašnjenja ukazuju na to da stariji učenici imaju bolji pristup tehnologiji te je češće i koriste (Lenhart, 2009; prema Stauffer, Heath, Coyne i Ferrin, 2012) pa su iz tog razloga izloženiji prilikama da budu uključeni u nasilje preko interneta. U ovom istraživanju, kao i u nekim prethodnim (Slonje i Smith, 2008; Williams i Guerra, 2007), nije pronađena povezanost dobi i doživljavanja nasilja preko interneta. Tokunaga (2010) objašnjava ove rezultate hipotezom o kurvilinearnom odnosu između dobi i doživljavanja nasilja na internetu. Prema toj pretpostavci ona istraživanja koja uključuju veći raspon godina u uzorku, izvještavaju o neznatnijoj povezanosti dobi i doživljavanja nasilja. Raspon godina u ovom istraživanju varirao je od 11 do 20 pa je moguće da su dobiveni rezultati upravo posljedica većeg raspona godina među sudionicima. Nadalje, Tokunaga (2010) pregledom radova navodi da uspoređujući pete i osme razrede osnovnih škola te razrede srednjih škola, učenici izvještavaju o najmanjem broju doživljenog nasilja u petom razredu osnovne škole, zatim se u osmom broj povećava, dok u

srednjoj školi ponovno opada, što također ide u prilog objašnjenju o neznčajnoj povezanosti dobi i doživljenog nasilja.

Nadalje, nastojala se ispitati povezanost empatije i činjenja nasilja preko interneta te samopoštovanja i činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Negativna povezanost empatije i činjenja nasilja preko interneta dobivena je u brojnim istraživanjima (Ang i Goh, 2010; Breweri Kerslake, 2015). U skladu s tim dobivena je niska, ali značajna, negativna povezanost empatije i činjenja nasilja preko interneta. Dakle, oni sudionici koji postižu veće rezultate na skali činjenja nasilja, imaju nižu empatiju. Dobivena povezanost u skladu je s pretpostavkom da oni učenici koji imaju smanjenu sposobnost doživljavanja i razumijevanja emocija drugih izvještavaju o većem broju nasilja preko interneta. Što se tiče povezanosti samopoštovanja te činjenja i doživljavanja nasilja, utvrđeno je da postoji značajna, negativna povezanost između samopoštovanja i doživljavanja nasilja, dok ne postoji značajna povezanost između samopoštovanja i činjenja nasilja preko interneta. S obzirom na navedene rezultate hipoteza H1b je također djelomično potvrđena. Povezanost između samopoštovanja i doživljavanja nasilja ukazuje na to da oni sudionici koji procjenjuju svoje samopoštovanje nižim, češće doživljavaju nasilje preko interneta. Ovaj nalaz u skladu je s očekivanjima gdje se može pretpostaviti kako će oni učenici s nižim razinama samopoštovanja biti izloženiji doživljavanju nasilja preko interneta zbog veće vulnerabilnosti. U konačnici nastojala se provjeriti povezanost između činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Značajna, umjerena i pozitivna korelacija koja tendira prema visokoj, označava da sudionici koji postižu visoke rezultate na skali doživljavanja nasilja, ujedno imaju i visoke rezultate na skali činjenja nasilja preko interneta. Dakle, neke žrtve nasilja na internetu su ujedno i počinitelji takvog nasilja te je hipoteza H1c potvrđena. Willard (2007) u svom istraživanju navodi kako su učenici koji su uključeni u vršnjačko nasilje, ujedno uključeni i u nasilje preko interneta i kao žrtve i kao počinitelji. Moguće objašnjenja za ove nalaze je da žrtve nasilja preko interneta uzvraćaju počiniteljima na isti način te se pri tome opravdavaju samoobranom, no isto je tako moguće da su počinitelji meta drugim vršnjacima koji uzvraćaju napad kako bi zaštitili svoje prijatelje. Nadalje, zbog posljedica koje se mogu javiti nakon doživljenog nasilja, poput osjećaja tuge, poniženja, moguće je da žrtve u potrebi da se zaštite od takvih osjećaja uzvraćaju napad.

Pri ispitivanju razlika u empatiji između različitih uloga u nasilju preko interneta utvrđeno je kako ne postoje značajne razlike u empatiji između nasilnika, žrtava, žrtava/nasilnika te onih sudionika koji nisu bili uključeni u nasilje. Iako je u skladu s prethodnim istraživanjima (Ang i Goh, 2010) pretpostavljeno da će nasilnici i žrtve/nasilnici imati manje razine empatije u odnosu na žrtve i neuključene sudionike, u ovom istraživanju to nije potvrđeno te je hipoteza H2a

odbačena. Čini se da ispitivanjem razlika dobivamo uvid da empatija možda i nije važna za predviđanje nasilja preko interneta, budući da žrtve i nasilnici kao i oni neuključeni imaju podjednake razine empatije. Iako su rijetka istraživanja koja nisu dobila značajne razlike (npr. Almeida, Correia, Marinho i Garcia, 2012) treba biti oprezan pri interpretaciji rezultata. Primjerice, u nekim istraživanjima u kojima je dobivena značajna razlika u empatiji, konstruirani su upitnici koji su specifično mjerili empatiju u virtualnom kontekstu (Steffgen, König, Pfetsch i Melzer, 2011) pa je moguće da je mjera opće empatija, koja je korištena u ovom istraživanju mogla utjecati na drugačije rezultate. Konačno, treba naglasiti da se radi o samoprocjeni sudionika te je moguće da dolazi do precjenjivanja ili podcjenjivanja razine empatije, kao i davanja socijalno poželjnih odgovora. U budućim istraživanjima bilo bi korisno usporediti samoprocjene sudionika i primjerice nastavnika ili vršnjaka te vidjeti postoje li razlike u dobivenim procjenama s obzirom na razinu empatije.

Nadalje, ispitane su razlike u samopoštovanju između različitih uloga u nasilju preko interneta te je utvrđeno da postoje razlike u samopoštovanju između nasilnika i sudionika koji su bili i žrtve i nasilnici. Nije utvrđena značajna razlika u samopoštovanju između žrtava i ostalih skupina. Iako rezultati nisu u skladu s prethodnim istraživanjima u kojima i žrtve i nasilnici imaju niže razine samopoštovanja u odnosu na neuključene u nasilje (Patchin i Hinduja, 2010), ipak je pokazano da oni sudionici koji su ujedno i žrtve i nasilnici imaju najniže razine samopoštovanja te se značajno razlikuju od sudionika koji nisu bili uključeni u nasilje. Dakle, ovo istraživanje ukazuje na visoku rizičnost skupine žrtve/nasilnici budući da imaju najniže razine samopoštovanja. Dobiveni rezultati su djelomično potvrdili hipotezu. Objašnjenja za postojanje veće razine samopoštovanja kod nasilnika navode Salmivalli i sur. (1999) koji opisuju mogući utjecaj grandioznosti i nekih dimenzije samopoštovanja (motiv samoosnaživanja) kod nasilnika. Naime, postoji vjerojatnost da su ove crte izraženije kod nasilnika te da im činjenje nasilja i dominacija nad vršnjacima doprinosi u održavanju grandioznosti i podizanju samopoštovanja. Sudionici koji su bili žrtve i nasilnici ukazuju na niske razine samopoštovanja što je i očekivano s obzirom na posljedice koje se mogu javiti nakon nasilja preko interneta. Naime, sudionici koji su žrtve često osjećaju bijes, ljutnju i bespomoćnost. Zbog niže razine samopoštovanja i nerazvijenih adekvatnih strategija rješavanja problema, moguće je da u nastojanju obrane od niza negativnih emocija uzvraćaju napad i time postaju počinitelji nasilja. Zaključno, s obzirom na navedene rezultate posebnu pažnju pri intervencijskim programima treba usmjeriti prema učenicima koji čine i doživljavaju nasilje preko interneta te pokušati osmisliti aktivnosti koje bi ih podučavale asertivnom ponašanju i strategijama rješavanja problema.

U okviru trećeg problema nastojale su se ispitati razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta s obzirom na dob i spol. Rezultati su pokazali kako muški sudionici čine više nasilja preko interneta u odnosu na ženske sudionike, no međutim nema spolnih razlika u doživljavanju nasilja preko interneta, odnosno i muški i ženski sudionici podjednako doživljavaju nasilje preko interneta. S obzirom na navedeno, hipoteza H3a je djelomično potvrđena. Dobiveni nalazi u skladu su s nekim prethodnim istraživanjima (Li, 2007; Slonje i Smith, 2008) koji izvještavaju o većem broju nasilnih ponašanja preko interneta kod dječaka u odnosu na djevojčice. Razlika u činjenju nasilja preko interneta u skladu je i s tradicionalnim nasiljem, gdje su muški sudionici više uključeni u nasilna ponašanja (Kuterovac Jagodići Velki, 2014). Spolne razlike kao i kod tradicionalnog nasilja djelomično se mogu objasniti socijalizacijskim efektima te time da je muški spol općenitno skloniji nasilju čak i u virtualnom kontekstu (Erdur-Baker, 2010). Nadalje, nepostojanje razlike u doživljavanju nasilja također je dobiveno i u drugim istraživanjima (Beran i Li, 2007; Juvonen i Gross, 2008). Tokunaga (2010) navodi da u većini istraživanja nasilja preko interneta nisu dobivene spolne razlike s obzirom na doživljavanje nasilja, tj. da je među žrtvama nasilja na internetu podjednaka zastupljenost muškog i ženskog spola.

Pri ispitivanju dobnih razlika utvrđeno je kako učenici srednjih škola izvještavaju o većem broju doživljenog i počinjenog nasilja preko interneta u odnosu na učenike osnovnih škola, čime je hipoteza H3b potvrđena. Naime, pretpostavlja se da su stariji učenici iskusniji i imaju razvijenije informatičke sposobnosti i znanja u odnosu na mlađe učenike. Nadalje, postoji mogućnost da su dobivene razlike i posljedica nekih situacijskih korelata nasilja preko interneta, kao što su dostupnost interneta i broj uređaja. Primjerice, moguće je pretpostaviti da stariji učenici imaju veću dostupnost interneta u odnosu na mlađe te veći broj uređaja s kojih mogu pristupiti internetu. Također, kod mlađih učenika moguća je veća kontrola roditelja u pogledu ponašanja na internetu, nego kod učenika srednjih škola (Bilić, 2014). Dobivene dobne razlike u doživljavanju nasilja preko interneta mogu biti rezultat razvojnih faktora koji utječu na vrijeme i vrstu korištenja interneta. Moguće je da se mladi odrastanjem više uključuju u razne aktivnosti s nepoznatima što povećava rizik za doživljavanje nasilja preko interneta (Mesch, 2009).

U konačnici nastojala se ispitati prediktivnost empatije i samopoštovanja za činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta, uz kontrolu spola i razreda kao indikatora dobi. S obzirom na dobivenu srednje visoku korelaciju između činjenja i doživljavanja nasilja, provjerena je prediktivnost činjenja i doživljavanja nasilja za navedene kriterije. Rezultati istraživanja pokazuju da spol, razred, empatija, samopoštovanje i doživljavanje nasilja zajedno doprinose objašnjenju kriterija tj. činjenju nasilja preko interneta. Kao najznačajniji prediktor činjenja nasilja preko

interneta pokazalo se doživljavanje nasilja. Ovaj nalaz u skladu je s očekivanjima, budući da je u većem broju istraživanja dobivena visoka povezanost između činjenja i doživljavanja nasilja (Beran i Li, 2007; Brewer i Kerslake, 2015; Đuraković, 2012). Rezultati ukazuju na to da je u većini slučajeva činjenje i doživljavanje nasilja interaktivan proces, što je ujedno u skladu i s istraživanjima tradicionalnog nasilja. Zaključuje se, kako je ovaj nalaz posljedica nedovoljno razvijenih vještina u rješavanju sukoba, gdje su isti učenici i žrtve i počinitelji zbog neprilagođenih strategija rješavanja problema (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). Nadalje, empatija se pokazala kao značajan, ali slab prediktor činjenja nasilja preko interneta. Rezultati su u skladu s nekim prethodnim istraživanjima gdje su sudionici koji su izvještavali o nižoj razini empatije imali veće rezultate na skali činjenja nasilja (Ang i Goh 2010; Brewer i Kerslake, 2015). Kao i kod samopoštovanja, tako i kod empatije treba biti oprezan pri interpretaciji rezultata. Naime, Lazuras i suradnici (2013) navode da je nedostatak empatije faktor rizika za činjenje nasilja. S druge pak strane, Ang i Goh (2010) sugeriraju da je manjak empatije posljedica tehnologije koja umanjuje osjetljivost pojedinca. Budući da zbog korelacijske prirode ovog istraživanja ne možemo sa sigurnošću odrediti uzročno-posljedični odnos empatije i samopoštovanja, bilo bi korisno u sljedećim istraživanjima eksperimentalno provjeriti navedene pretpostavke. Spol se pokazao negativnim, slabim prediktorom činjenja nasilja samo u prvom bloku, odnosno muški spol značajno predviđa činjenje nasilja preko interneta. Međutim, uključenjem empatije i samopoštovanja, spol gubi na značajnosti te je utvrđena medijacijska funkcija empatije za postojanje korelacije između spola i činjenja nasilja preko interneta. Također, pokazalo se da je i razred kao indikator dobi negativan, značajan i slab prediktor činjenja nasilja, što bi značilo da viši razredi značajno predviđaju činjenje nasilja. Ipak, uključivanjem doživljavanja nasilja, razred kao indikator dobi postaje neznačajan pri čemu je doživljavanje nasilja medijator između dobi i činjenja nasilja preko interneta. Suprotno očekivanom, samopoštovanje se nije pokazalo značajnim prediktorom činjenja nasilja. Iako rezultati nisu u skladu s očekivanim, neka istraživanja su pokazala da globalno samopoštovanje nije prediktor činjenja nasilja preko interneta, već je prediktor samo jedan dio samopoštovanja, a to je samopoštovanje u odnosima s vršnjacima (Campfield, 2008; Brighi, Guarini, Passini, Melotti, Galli i Genta, 2012). Uz navedene nalaze, Brighi i suradnici (2012) navode da je prediktor nasilja preko interneta nisko samopoštovanje u obiteljskim odnosima.

U drugoj regresijskoj analizi provjerena je mogućnost predikcije doživljavanja nasilja na temelju samopoštovanja, empatije te činjenja nasilja uz kontrolu spola i razreda. Kao i u prethodnoj analizi dobiveno je da svi prediktori zajedno značajno doprinose objašnjenju varijance kriterija.

Pojedinačni doprinos varijabli ukazuje na to da je činjenje nasilja najznačajniji prediktor doživljavanja nasilja. Nadalje, rezultati potvrđuju da je samopoštovanje negativan i značajan prediktor učestalosti doživljavanja nasilja preko interneta, što je u skladu s drugim istraživanjima (Patchin i Hinduja, 2010). Kao što je ranije navedeno, moguće je objašnjenje da žrtve imaju niže samopoštovanje i prije doživljavanja nasilja preko interneta (Cenat i sur., 2014), no isto je tako moguće da je nisko samopoštovanje posljedica doživljavanja nasilja preko interneta (Hinduja i Patchin, 2008). Primjerice, djeca nižeg samopoštovanja često nemaju dovoljno razvijene socijalne vještine, što posljedično može dovesti do poteškoća u uspostavljanju odnosa pa su skloniji tražiti odobravanje drugih na društvenim mrežama te na taj način postaju meta nasilnicima. S druge strane, moguće je da zbog same prirode nasilja preko interneta, odnosno veće izloženosti negativnim komentarima i smanjene mogućnosti izbjegavanja opetovanog doživljavanja negativnih emocija, žrtve osjećaju bespomoćnost, ne pronalaze adekvatne strategije rješavanja problema te dolazi do nižeg samopoštovanja. Spol se nije pokazao značajnim prediktorom doživljavanja nasilja, dok su se viši razredi pokazali rizičnim faktorom sve do uključenja činjenja nasilja u posljednjem bloku. Dobiveni nalaz upućuje na to da je činjenje nasilja medijator za postojanje povezanosti između razreda (indikator dobi) i doživljavanja nasilja. Zanimljivo je da empatija nije bila značajan prediktor doživljavanja nasilja, što je dobiveno i u nekim prethodnim istraživanjima (Brewer i Kerslake, 2015) sve do uključenja činjenja nasilja. Ispitivanjem uvjeta za supresiju utvrđeno je da ova varijabla doprinosi objašnjenju doživljavanja nasilja zbog svoje povezanosti s činjenjem nasilja. S obzirom na navedene rezultate hipoteza H4 je djelomično potvrđena.

6. Ograničenja, implikacije i prijedlozi za buduća istraživanja

Nasilje preko interneta fenomen je koji se javlja u novijem vremenu pod utjecajem razvoja tehnologije i medija. Iako se u posljednjih desetak godina na području Hrvatske provode istraživanja koja se bave ovim fenomenom, još uvijek ne postoji dovoljno spoznaja da bismo mogli jasno opisati i definirati nasilje preko interneta. Upravo je to i jedan od osnovnih metodoloških nedostataka, budući da uslijed različite operacionalizacije konstrukta dolazi do brojnih kontradiktornih nalaza. Primjerice, Smith i suradnici (2008) navode da su temeljna obilježja u operacionalizaciji nasilja preko interneta, namjera, ponavljanje ponašanja te neravnoteža moći te da se izostavljanjem nekih od obilježja mogu dobiti nekonzistentni rezultati. S obzirom na navedeno, jedan od mogućih nedostataka u ovom istraživanju jest izostavljanje ispitivanja namjere pri činjenju nasilja preko interneta te bi u budućim istraživanjima bilo dobro uključiti sva ključna obilježja. Nadalje, vršnjačko nasilje je područje u kojem rezultati uvelike ovise o načinu

provođenja istraživanja. Iako se najpouzdanijom metodom navode anonimni upitnici, koji su korišteni i u ovom istraživanju, postoje određene prednosti, ali i nedostaci za njihovu upotrebu. Prednosti anonimnih upitnika su te što djeca mogu izravno progovarati o vlastitim iskustvima, a ujedno su vremenski i ekonomski najisplativiji. Ipak, moguće je da primjerice ispunjavanje upitnika za vrijeme nastave može utjecati na to da se sudionici ne osjete dovoljno anonimnim te zbog toga ne odgovaraju potpuno iskreno o svojim iskustvima. Nadalje, rezultati u ovom istraživanju dobiveni su na temelju samoprocjene sudionika. Učenici ponekad nisu dovoljno objektivni u samoprocjeni, odnosno precjenjuju ili podcjenjuju količinu doživljenog i počinjenog nasilnog ponašanja na internetu. Uzevši u obzir dobivene rezultate na skalama činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta može se zaključiti da veći dio sudionika zaokružuje odgovore koji ukazuju na nečinjenje i nedoživljavanje nasilja preko interneta. Sukladno tome, moguće ograničenje ovog istraživanja jest i davanje socijalno poželjnih odgovora na navedenim skalama. Konačno, treba biti oprezan pri generalizaciji dobivenih rezultata. Naime, iako je po slučaju odabran uzorak iz većeg istraživanja, ostaje upitna reprezentativnost uzorka, budući da je čak 40% kontaktiranih roditelja odbilo dati pristanak za sudjelovanjem u istraživanju. Moguće je da se učenici čiji roditelji nisu dali pristanak razlikuju po nekim ključnim obilježjima koja bi mogla doprinijeti drugačijim rezultatima u istraživanju. Nadalje, brojna istraživanja (Cenat i sur., 2014) pokazala su da sudjelovanje i izloženost nasilju preko interneta utječu na dobrobit adolescenata, a učinci se mogu kretati od uznemirenosti i psihosomatskih tegoba do bespomoćnosti i depresivnosti, dok se kao ekstremni ishod navodi i suicidalnost. S obzirom na dobivene rezultate u ovom istraživanju bilo bi korisno primijeniti intervencijske i preventivne programe usmjerene na smanjivanje nasilja preko interneta, a koji uključuju rad na empatiji i samopoštovanju ciljnih skupina. Naime, u nekim istraživanjima (Chadwick, Smyth i Liao, 2014; prema Brewer i Kerslake, 2015) pokazalo se kako dobro osmišljene psihološke intervencije mogu uspješno podići razinu samopoštovanja. Budući da se nisko samopoštovanje pokazalo kao značajan prediktor doživljavanja nasilja preko interneta, takve intervencije potencijalno bi mogle smanjiti incidenciju žrtava preko interneta te povećati njihovu otpornost za doživljavanje nasilja. Također, niže razine empatije kod učenika značajno predviđaju činjenje nasilja preko interneta pa bi intervencije usmjerene na podizanje razina empatije imale koristi u smanjenju činjenja takvog nasilja. Iako je teško učiti se empatičnom ponašanju, istraživanja pokazuju da primjerice poticanjem razvoja emocionalne inteligencije kod učenika dolazi do povećanja empatičnosti te se smanjuje tendencija nasilnih ponašanja (Castillo, Salguero, Fernandez-Berrocal i Balluerka, 2013). Ipak opisane implikacije treba uzeti s oprezom, budući da objašnjeni postotak varijance, ali i korelacije s kriterijima, ukazuju na manju važnost empatije i samopoštovanja, nego što se navodi u prethodnim

radovima (Brewer i Kerslake, 2015; Patchin i Hinduja, 2010). Psihološke intervencije usmjerene na podizanje samopoštovanja i empatije svakako mogu imati koristi za dobrobit adolescenata, no treba imati na umu da pre naglašavanje njihove uloge u programima možda neće rezultirati značajnim smanjenjem nasilnog ponašanja preko interneta. Ono što je najznačajnije u ovom istraživanju jest visoka korelacija između činjenja i doživljavanja nasilja te najniža razina samopoštovanja kod žrtava/nasilnika. S obzirom na navedena objašnjenja ovih rezultata, moguće je da bi radom na asertivnom ponašanju adolescenata, podučavanjem adekvatnih strategija rješavanja problema te kontrolom emocija mogli utjecati na smanjenje uključivanja učenika u nasilje preko interneta.

Za buduća istraživanja bilo bi korisno provjeriti uzročno-posljedične odnose empatije i samopoštovanja s nasiljem preko interneta. Na temelju dobivenih rezultata ne mogu se jasno odrediti jesu li niže razine empatije i samopoštovanja rizični faktori za nasilje preko interneta, ili su posljedica takvog ponašanja. Stoga bi bilo korisno provesti longitudinalna i eksperimentalna istraživanja kako bi se dobiveni nalazi mogli adekvatno primijeniti na intervencijske i prevencijske programe. Nadalje, u ovom istraživanju korištena je ukupna mjera empatije za predviđanje činjenja i doživljavanja nasilja. Budući da su neka istraživanja (Ang i Goh, 2010) ispitivala prediktivnost zasebnih komponenata empatije (kognitivna i afektivna), bilo bi zanimljivo u sljedećim istraživanjima ispitati doprinose pojedinih komponenata. Također, prethodna istraživanja (Ang i Goh, 2010) koja su ispitivala ulogu empatije u nasilju preko interneta konstruirali su upitnike koji su specifično mjerili razinu empatije u kontekstu ponašanja na internetu. U sljedećim istraživanjima bilo bi korisno vidjeti hoće li se konstrukcijom takvih upitnika dobiti drugačiji rezultati te usporediti eventualne razlike s generalnom mjerom empatije u predviđanju nasilja preko interneta. Konačno, u ovom istraživanju obuhvatili smo tek nekoliko prediktora koji se navode u literaturi za predviđanje nasilja preko interneta. Primjerice, Tokunaga (2010) ističe kako je jedan od najznačajnijih prediktora nasilja preko interneta, nasilje "licem u lice". Bilo bi korisno u budućim istraživanjima vidjeti doprinos ove varijable, ali i nekih drugih kao što su primjerice, stilovi roditeljstva, stavovi o nasilju, školska klima.

7. Zaključak

Ovo istraživanje imalo je za cilj ispitati povezanost i razlike u dobi, spolu, empatiji i samopoštovanju s obzirom na činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta.

Pretpostavljeno je da će postojati značajna i pozitivna povezanost dobi te činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta. Dobiveni podaci ukazuju na nisku, ali značajnu pozitivnu povezanost dobi i činjenja nasilja preko interneta, dok nije pronađena značajna povezanost dobi i doživljavanja nasilja preko interneta, stoga je hipoteza djelomično potvrđena. Također, očekivalo se da će postojati negativna povezanost empatije i činjenja nasilja, te samopoštovanja s činjenjem i doživljavanjem nasilja preko interneta. Utvrđeni rezultati pokazali su kako ne postoji značajna korelacija između samopoštovanja i činjenja nasilja preko interneta. Ipak, dobiveno je da statistički značajno negativno koreliraju empatija i činjenje nasilja te samopoštovanje i doživljavanje nasilje, čime je hipoteza također djelomično potvrđena. Nadalje, pretpostavljeno je da će isti učenici biti i žrtve i počinitelji nasilja preko interneta. Rezultati su pokazali da postoji umjerena korelacija između činjenja i doživljavanja nasilja preko interneta te je time hipoteza potvrđena.

Drugi problem bio je ispitati razlike u empatiji i samopoštovanju između različitih uloga u nasilju preko interneta. Utvrđeno je kako ne postoje značajne razlike u empatiji između nasilnika, žrtava, žrtava/nasilnika i onih sudionika koji nisu bili uključeni u nasilje te je hipoteza odbačena. Nadalje, razlike u samopoštovanju potvrđene su između nasilnika i žrtava/nasilnika te žrtava/nasilnika i onih sudionika koji nisu bili uključeni u nasilje. Budući da je pretpostavljeno da će postojati značajna razlika u samopoštovanju između svih sudionika uključenih u nasilje i onih neuključenih hipoteza je djelomično potvrđena.

U okviru trećeg problema nastojale su se ispitati razlike u činjenju i doživljavanju nasilja preko interneta s obzirom na dob i spol. Rezultati su pokazali kako muški sudionici čine više nasilja preko interneta u odnosu na ženske sudionike, no međutim nema spolnih razlika u doživljavanju nasilja preko interneta, odnosno i muški i ženski sudionici podjednako doživljavaju nasilje preko interneta. S obzirom na navedeno, hipoteza je djelomično potvrđena, budući da je pretpostavljeno kako će muški sudionici činiti više nasilja, dok će ženske sudionice više doživljavati nasilje preko interneta. Pri ispitivanju dobnih razlika utvrđeno je kako učenici srednjih škola izvještavaju o većem broju doživljenog i počinjenog nasilja u odnosu na učenike osnovnih škola, čime je hipoteza potvrđena.

U konačnici nastojala se ispitati prediktivnost empatije i samopoštovanja za činjenje i doživljavanje nasilja preko interneta, uz kontrolu spola i razreda. Uz navedene prediktore uključeno je doživljavanje nasilja za predviđanje činjenja nasilja preko interneta, te činjenje nasilja za predviđanje doživljavanja nasilja preko interneta. Pretpostavljeno je da svi prediktori statistički značajno doprinose objašnjenju individualnih razlika u činjenju nasilja preko interneta. Dobiveni

rezultati su pokazali da empatija i doživljavanje nasilja statistički značajno doprinose objašnjenju varijance kriterija te je postavljena hipoteza djelomično potvrđena. Također u drugoj regresijskoj analizi gdje je kriterij bio doživljavanje nasilja preko interneta, dobiveno je da je činjenje nasilja najbolji prediktor doživljavanja nasilja, uz samopoštovanje te je hipoteza djelomično potvrđena.

8. Literatura

- Ajduković, M., i Kolesarić, V. (Ur.) (2003). *Etički kodeks istraživanja s djecom*. Zagreb: Vijeće za djecu Vlade Republike Hrvatske, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Almeida, A., Correia, I., Marinho, S., i Garcia, D. (2012). Virtual but not less real: A study of cyberbullying and its relations to moral disengagement and empathy. U Q. Li, D. Cross, i P. K. Smith, *Cyberbullying in the global playground* (223-244). Oxford: Wiley.
- Ang, R. P., i Goh, D. H. (2010). Cyberbullying Among Adolescents: The Role of Affective and Cognitive Empathy, and Gender. *Child Psychiatry Human Development*, 41(4), 387-397.
- Antolović, A. (2013). *Odnos nasilja preko interneta i rizičnih ponašanja*. Neobjavljeni diplomski rad. Osijek: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Osijeku.
- Baron, R. M., i Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator distinction in socialpsychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
- Bauman, S. (2013). Cyberbullying: What does research tell us? *Theory into practice*, 52, 249-256.
- Beran, T, i Li, Q. (2007). The Relationship between Cyberbullying and School Bullying, *Journal of Student Wellbeing*, 1(2), 15-33
- Bilić, V. (2014). Correlates and outcomes of cyberbullying and cybervictimization. U M.Orel (Ur.), *The new vision of future technologies* (str. 71-84). Ljubljana: Eduvision.

- Brewer, G., i Kerslake, J. (2015). Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness. *Computers in Human Behavior*, 48(1), 255-260.
- Buljan-Flander, G., Karlović, A., i Ćosić, I. (2004). Izloženost djece zlostavljanju putem interneta. *Medix*, 54/55(10), 159-161.
- Brighi, A., Guarini, A., Melotti, G., Galli, S., i Genta, M.L. (2012). Predictors of victimisation across direct bullying, indirect bullying and cyberbullying. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17, 375 -388.
- Campfield, D.C. (2008). *Cyber bullying and victimization: Psychosocial characteristics of bullies, victims, and bully/victims*. Doktorski rad. Missoula: The University of Montana, Department of Clinical Psychology.
- Casas, J. A., del Rey, R. i Ortega, R. (2013). Bullying and cyberbullying: Convergent and divergent predictor variables. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 580- 587
- Castillo, R., Salguero, J. M., Fernandez-Berrocal, P., i Balluerka, N. (2013). Effects of an emotional intelligence intervention on aggression and empathy among adolescents. *Journal of Adolescence*, 36, 883–892.
- Cenat, J. M., Hebert, M., Blais, M., Lavoie, F., Guerrier, M., i Derivois, D. (2014). Cyberbullying, psychological distress and self-esteem among youth in Quebec schools. *Journal of Affective Disorders*, 169, 7–9.
- Cenamari, M. (2013). Internet, Child and Adolescence Social Development. *Mediterranean Journal of Social Science*, 4(2), 571-578.
- Cetin, B., Yaman, E., i Peker, A. (2011). Cyber victim and bullying scale: A study of validity and reliability. *Computers and Education*, 57, 2261-2271
- Đuraković, S. J. (2012). *Nasilje preko Interneta*. Neobjavljeni diplomski rad. Osijek: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Osijeku.
- Đuraković, S. J., Šincek, D., i Tomašić Humer, J. (2014). Prikaz skale doživljavanja/činjenja nasilja preko interneta i rezultata primjene te skale na vinkovačkim srednjoškolicima. *Život i škola*, 32, 61-74.
- Erdur-Baker, O. (2010). Cyberbullying and its correlation to traditional bullying, gender and frequent and risky usage of internetmediated communication tools. *New Media and Society*, 12(1), 109-125.
- Field, A. P. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics: And sex and drugs and rock 'n' roll* (4th ed.). London: Sage publications.
- Hinduja, S., i Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 1-29.

- Hinduja, S., i Patchin, J. W. (2012). Cyberbullying: Neither an Epidemic Nor a Rarity. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 539-543
- Hrabri telefon (2004). *Istraživanje o iskustvima djece pri korištenju Interneta*. preuzeto 27.6.2016. s <http://www.hrabritelefon.hr>
- Juvonen, J., i Gross E.F. (2008): Extending the school grounds? Bullying experiences in cyberspace. *Journal of School Health*, 78(9), 496-506.
- Kapetanović, A. (2008). Samopoštovanje i perfekcionizam kod srednjoškolki i studentica. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kline, R. B. (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Press.
- Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., i Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35, 204–214.
- Kowalski, R.M. i Limber, S.P. (2007). Electronic Bullying Among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 41, 22-30.
- Kowalski, R.M. i Limber, S.P. (2012). Psychological, Physical and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 53, 13-20.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G., Schroeder, A., i Lattanner, M. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140, 1073-1137.
- Lacković – Grgin, K. (1994). *Samopoimanje mladih*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Lazuras, L., Barkoukis, V., Ourda, D., i Tosrbatzoudis, H. (2013). A process model of cyberbullying in adolescence. *Computers in Human Behaviour*, 29(3), 881–887.
- Li, Q. (2006). Cyberbullying in Schools: A Research of Gender Differences. *School Psychology*, 27, 1-14.
- Li, Q. (2007). New bottle but old wine: A research of cyberbullying in schools, *Computers in Human Behaviour*, 23, 1777-1791
- Mesch, G. S. (2009). Parental mediation, online activities and cyberbullying. *Cyberpsychology and Behavior*, 12, 387-393
- Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An overrated phenomenon. *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 520-538.
- O'Neill, B, i Dinh, T. (2014). *Net Children Go Mobile: initial findings from Ireland*. Dublin: Dublin Institute of Technology.

- Özkan, Y., i Gökçearsan Çifci, E. (2009). The effect on empathy level on peer bullying in schools. *Humanity & Social Science Journal*, 4(1), 31-38.
- Patchin, J. W., i Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148-169.
- Patchin, J. W. i Hinduja, S. (2010). Cyberbullying and Self-esteem. *Journal of School Health*, 80 (12), 614-623.
- Raskauskas J., i Stoltz A.D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 564 – 575.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A., Kaistaniemi, L., i Lagerspetz, K. (1999). Self-Evaluated Self Esteem, Peer-Evaluated Self-Esteem, and Defensive Egotism as Predictors of Adolescents' Participation in Bullying Situations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 1268-1278.
- Schultze-Krumbholz, A., i Scheithauer, H. (2009). Social-behavioral correlates of cyberbullying in a German student sample. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 217, 224–226.
- Slonje, R., i Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49, 147-154.
- Slonje, R., Smith, P.K. i Frisen, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29, 26–32.
- Smith, P.K. (2015). The nature of cyberbullying and what we can do about it. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 15(3), 176–184.
- Smith, P. K., Mahdavi, J. Carvalho, M., Fisher, J., Russell, S., i Tippett, N. (2008). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 376–385
- Stauffer, S., Heath, M. A., Coyne, S. M., i Ferrin, S. (2012). High school teachers' perceptions of cyberbullying prevention and intervention strategies. *Psychology in the Schools*, 49(4), 352-367.
- Steffgen, G., König, A., Pfetsch, J., i Melzer, A. (2011). Are cyberbullies less empathic? Adolescents' cyberbullying behavior and empathic responsiveness. *CyberPsychology, Behavior, and Social Networking*, 14(11), 643-648.

- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behaviour*, 26, 277-287.
- Vandebosch, H., i Van Cleemput, K. (2009). Cyberbullying among youngsters: Profiles of bullies and victims. *New media i society*, 11(8), 1349-1371.
- Velki, T., Kuterovac Jagodić, G. (2014). Individualni i kontekstualni činitelji dječjega nasilničkog ponašanja prema vršnjacima, *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (1), 22-64
- Wade, A., i Beran, T. (2011). Cyberbullying: the new era of bullying. *Canadian Journal of School Psychology*, 26(1), 44-61.
- Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and Cyberthreats: Responding to the Challenge of Online Social Aggression, Threats, and Distress*. Champaign, IL: Research Press.
- Williams, K., i Guerra, N. (2007). Prevalence and predictors of Internet bullying. *Journal of Adolescent Health*, 41, 14–21.
- Yang, S. J., Stewart, R., Kim, J. M., Kim, A. W., Shin, I. S., Dewey, M. E., Maskey, S. i Yoon, J. S. (2013). Differences in predictors of traditional and cyberbullying: A 2-year longitudinal study in Korean school children. *European child and adolescent psychiatry*, 22, 309-318
- Ybarra, M. L., i Mitchell, K. J. (2004). Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver–child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of adolescence*, 27(3), 319-336.